

Хазрат Хожа Убайдуллох Ахрор — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Накшбандия тарикатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимнинг машхур бўлишига хисса қўшган тарихий шахсдир. У хижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Богистонда дунёга келган. Огаси Хожа Махмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, дехкончилик ва тижорат билан шугулланган. Она тарафидан Хожа Ахрор машхур Шайх Хованди Тахурга бориб уланади.

Хожа Ахрор бошлангич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданок муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Ахрор кўпроқ тасаввуф илмига кизикади. Шу мақсадда Хиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таникли мутасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чаюниённинг Хулгату мавзеида истикомат қилувчи Хожа Баҳоуддин Накшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447)га қўл бериб, ундан Накшбандия тарикати асосларини ўрганайди. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Ахрор Тошкентга қайтиб, Накшбандия тарикатининг йирик арбоби Баҳоуддин Накшбанд таълимнинг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда дехкончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Ахрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, "Рашахот" асари муаллифи Фахриддин Али Хожа Ахрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Ахрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Ахрорнинг ҳукмдор олдидаги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнатқашлар гарданига юклашдан уларни химоя этган. Хожа Ахрор ерларининг кўпайиб боришига шу омил ҳам бир сабаб бўлган, холос. Дехкончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Ахрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган.

Савдо-сотик масалаларида Хожа Ахрор нафакат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Хиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шунини ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Ахрор ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфланган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисида 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Ахрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга топширган. Шунингдек, Хожа Ахрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Қобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Накшбандия тарикатининг асосий гоёси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил

Аллох билан бўлмоги лозимлиги Хожа Ахрор томонидан эътироф этилгани ва амалда кўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. «Хазрат Абдулхолик Гиждувоний буюрмишлар-ки,— дейди у Али Сафийнинг «Рашахот» асарида келтирилишича,— халкнинг огирини енгил килмок даркор, аммо бунга халол касб билангина эришилади. «Кўл иш билан, дил ёр (Аллох) билан» шиори Хожагон тарикатида мукаррардир». Хожа Убайдуллох Ахрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451—1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шохрухнинг, 1449 йили эса Мовароуннахр ҳукмдори Мирзо Улугбекнинг вафотидан сўнг бир неча йил Темурий шахзо-далар орасида тахт учуй кураш боради. 1451 йили шахзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Тошкеитда бўлиб, Хожа Ахрорни ўзига маънавий мададкор деб танийди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жанг-да кўли баланд келиб Самаркандни эгаллайди ҳамда Хожа Ахрорни Тошкентдан Самаркандга кўчириб келади. Хожанинг Самаркандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулкосим Бобур Самаркандни камал килганида Хожа Ахрор шахар химоячиларига бош бўлиб, душманни сулх тузишга мажбур этади. Шу билан Хожа Ахрорнинг шахзодалар орасидаги низоларни сулх билан яқунлаб, мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шохрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тайёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451—1469)нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462—1487)нинг ўғли Султон Маҳмудлар орасидаги низони сулх билан бартараф килганлиги манбаларда кўп талкин этилган.

Хожа Ахрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самаркандда дафн этилган.

Хожа Ахрор каламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири — «Факарот ул-орифин» («Орифлар сўзларидан парчалар») номи билан машхур бўлиб, унда Хожа Ахрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намояндаларининг тарикатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. «Волвдия» деб номланган иккинчи рисоласини Хожа Ахрор ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тарикат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, факр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машхур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Захириддин Мухаммад Бобур эса уни форсийдан ўзбек тилига шеърий таржима килган. Учинчи рисола «Хавроийя» деб аталиб, машхур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абул-хайрнинг (XI аср) ушбу «Хавро» («Хурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубоийсини шархлашга бағишланган.

Булардан ташқари Хожа Ахрор томонидан ўз замондошларига ёзилган анчагина рукъа — номалари ҳам бизгача етиб келганки, уларни ҳам мазкур асарлар сирасига киритиш жоиз, чунки уларда муаллифнинг ўз даври маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида тутган ўрни акс этади. Хатлар турли тўплам ва манокиблар саҳифалари орқали бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими «Мажмуайи мурса-лот» деб номланган XV аср дастхатлар тўплами таркибидаги рукъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий альбоми» деб ҳам аталади (ЎзР ФА Шарқшунослик институтини кўллезмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Ахрорнинг 128 дона рукъалари мавжуд. Улар Самарканддан Хиротга — Хусайн Бойкарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди:

«...Аларнинг бу хакир ила илтифотлари кўп бор учун вахий осор рукъалари билан мушарраф килиб, ишларга маъмур килур эрдилар, ул рукъаларни муракка ясаб, жазвал ва такаллуфот била асрармен». Мазмун жихатдан рукъаларни уч туркумга бўлиб шархлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннахр ва Хуросонда хукмронлик килган Темурий хукмдорлар, чунончи, Бадахшон хокими Султон Махмуд (1459— 1494), Мовароуннахр хокими Султон Ахмад (1468—1493) хамда Султон Хусайн Бойкарлар орасидаги сиёсий, худудий муносабатларга дойр хатлар. Уларда Хожа Ахрор Темурий шахзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан хал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни кўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос килади.

Иккинчи тур хатларда эса, Хожа Ахрор шариат конун-қоидаларини мустахкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиш, мусулмонлар, яъни оддий раиятга жабру зулм ўтказишдан золимлар кўлини кўтох килиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Ахрор ва унинг якин муридларининг Хуросон худудида олиб борган хусусий хўжалик хамда савдо-сотик йшларига ва шулар билан боғлиқ солиқлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Ахрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва якин кишиларининг манфаатлари Хуросонда хам химоя килинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш л озимки, бу турдаги хатлар орасида хам баъзан оддий' адолатталаб кишилар ҳуқуқини химоя килишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннахр ва Хуросонда иктисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инкирози хам ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар натижасида оддий халқ аҳоли оғирлаша борган. Шариат томонидан белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари хар хил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олик-солиқлар сони 30 га якин адад-ни ташкил этар эди. Улардан баъзилари (тамго, ёргу) мўгуллар хукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда хали хам кўлланиб келарди. Ана шундай бир шароитда Хожа Ахрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмок учун дин ва шариатни дастур килган холда султонларга мурожаат килмок лозимлигини Накшбандия тарикатининг вазибаларидан деб уқтиради. Хожа Ахрор сарой хизматидан воз кечмокчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади: «...Эшитишимча, онхазрат, яъни султонга мулозамат килишдан гоҳо маломат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмок ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоги учуй хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши хам мусулмонлар гамини ейишни ўйламай кўйган бу вақтда уларга гамхўрлик килиш — энг хайрли ишдир!..»

Собик советлар даврида Хожа Убайдуллох Ахрор хақида бир канча тадқиқотлар ёзилиб, унинг иктисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, хукмрон мафкура нукгаи назаридан салбий баҳоланарди. Кейинги тадқиқотларда (А. Н. Болдирев), айникса, Марказий Осиё республикалари истиклолга эришгандан сўнг (Б.

Валихўжаев, А. Муҳаммадхўжаев ва бошқалар) Ҳожа Убайдуллох Аҳрор шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама ёндошиб, унинг жа-мият тараккиётида тутган ўрни ҳаққоний равишда ёритилмоқда.